

GRONINGEN, EEN STAD APART

INHOUD

Vooraf	XIII
Inleiding	1
<i>Dik en dun, hoog en laag en andere tegenstellingen</i>	
1 Groningen, een stad apart	13
<i>Over afstand en de effecten ervan</i>	
1.1 Groningen en zijn heren: op de bres voor autonomie	16
1.1.1 <i>Koning, bisschop en 'universitas in Groninge'</i>	17
1.1.2 <i>Jaren van chaos</i>	29
Een onbetrouwbare stad	30
1.1.3 <i>Onder Habsburg</i>	31
1.1.4 <i>Nieuwe heren</i>	36
1.1.5 <i>Domheid, eigenbelang en kennis van zaken</i>	36
1.1.6 <i>Algemeen belang</i>	39
1.1.7 <i>Politiek en management</i>	44
1.2 Groningen en zijn bureu: centraliteit en dominantie	46
1.2.1 <i>Een heerloos land</i>	48
1.2.2 <i>Een substituut-heer</i>	53
1.2.3 <i>Samen tegen vreemden</i>	56
1.2.4 <i>Stapelrecht</i>	63
1.2.5 <i>De stadsjurisdicties en Westerwolde</i>	67
<i>Het Gorecht of Gericht van Selwerd</i>	67
<i>Het Oldambt</i>	68
<i>Westerwolde</i>	70
1.2.6 <i>Drenthe en Westerlauwers Friesland</i>	73

1.2.7	<i>De zestiende eeuw</i>	76
	<i>Strijd om de macht</i>	76
	<i>Opnieuw: onder Habsburg</i>	83
1.2.8	<i>Metropolis totius Frisiae – Metropool van heel Friesland</i>	90
	Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)	93
1.2.9	<i>Gedwongen vereniging</i>	96
1.2.10	<i>Een halve provincie</i>	98
1.3	Groningen en de Groningers: ‘Volksrepubliek Groningen’	99
1.3.1	<i>Theorie</i>	99
1.3.2	<i>Volkssoevereiniteit; wankelen tussen democratie en oligarchie</i>	103
1.3.3	<i>Opkomst van de vorstenstaat</i>	108
1.3.4	<i>Oligarchie en volksinvloed in Groningen</i>	113
1.3.5	<i>Een hoofdrol voor het volk</i>	118
	Jaargelders eruit	125
1.3.6	<i>Een echt volksoproer</i>	125
	Jacobijnen en de orthodoxie	128
1.3.7	<i>Een blik achterom</i>	134
1.3.8	<i>Continuïteit en vernieuwing</i>	136
	Drie regelingen	137
1.3.9	<i>Een ‘verstoorde en verbaesede warrel’</i>	139
	‘Evangelischen’ in actie	141
1.3.10	<i>De wereld op zijn kop</i>	142
1.3.11	<i>De Groningse staat</i>	144
	<i>Burgemeesters en raad</i>	145
	<i>Gezwoven meente</i>	145
	<i>Oude raad, ‘olde borgerie’, ‘wijsheid’ en ‘mene achte’</i>	146
	<i>Gilden</i>	147
	<i>Burgerregiment</i>	150
	<i>Gelijkenis met Münster</i>	151
1.3.12	<i>Van volksrepubliek tot gereformeerde oligarchie</i>	152
1.3.13	<i>Bernhard Alting over ‘oudt en nieu’</i>	156
1.3.14	<i>Macht en waarheid</i>	157
	Zoeken naar zekerheid	163
1.3.15	<i>Een bolwerk van de Vrijheid en het Weten</i>	165
1.4	Besluit	167

NOTEN	168
BIJLAGE 1	202
BIJLAGE 2	203
2 Groningens eerste parel	205
<i>Zes eeuwen Groningen en het Gorecht (1040-1640)</i>	
<i>Bernhard Alting achterna</i>	205
2.1 Het Gorecht	206
2.1.1 <i>De kerk van Utrecht en de villa Cruoninga</i>	206
2.1.2 <i>De grafelijkheid.....</i>	207
2.1.3 <i>Het gebied.....</i>	208
2.1.4 <i>Ontginningen, rechten en schenkingen.....</i>	212
Domeinen en hun herkomst.....	216
2.1.5 <i>De eerste fase</i>	216
Hemmerwolde	219
Inkomsten en ooievaars	220
2.1.6 <i>De tweede fase</i>	222
2.1.7 <i>De oostzijde.....</i>	224
2.1.8 <i>De westzijde tot aan de Drentselaan/Peizerweg.....</i>	231
Pishorn.....	235
Akerk en Utingekluf.....	237
Kraanland	241
2.1.9 <i>Omkijken.....</i>	250
2.1.10 <i>De westzijde noordelijk van de Drentselaan/Peizerweg</i>	251
Twee Westestadshamrikken	255
Kronkels en afgravingen	260
Washuis en Wasingehuis.....	261
2.1.11 <i>Een eerste poging tot reconstructie.....</i>	263
<i>Van Drentse A tot Reitdiep</i>	263
Lijnen trekken.....	269
<i>Nieuwe grenzen.....</i>	274
Penningsdijk.....	279
Monomawalde-Dorkwerd	280
2.1.12 <i>Selwerd</i>	282

2.2 Groningen en het Gorecht	285
2.2.1 <i>Bisschoppen en ridders</i>	285
Threntawalda	289
Stapelrecht.....	291
2.2.2 <i>Burchten, dorpen en belastingen</i>	292
Omstreden grenzen en burchten.....	296
Burchten en wegen	303
2.2.3 <i>Een tweede poging tot reconstructie</i>	304
2.2.4 <i>Een vacuüm gevuld</i>	306
2.2.5 <i>De prefect en de stad</i>	306
Een stukje Oosterstadshamrik	309
2.2.6 <i>Groningen grijpt zijn kans</i>	315
Gorecht – Gericht van Selwerd.....	317
2.2.7 <i>Frederik van Blankenheim</i>	318
2.2.8 <i>David van Bourgondië</i>	319
2.2.9 <i>Verraad en onderwerping</i>	320
Een openlijke vijand.....	323
Belastingen	329
2.2.10 <i>Onder het Bourgondisch-Habsburgse huis</i>	332
Een sterke positie.....	333
2.2.11 <i>In de plaats van de bisschop</i>	334
Groningen en Appingedam	336
Roelof ten Water tussen Bourgondië en Gelre	338
2.2.12 <i>Twijfel</i>	339
2.2.13 <i>Burgers als heren</i>	343
2.2.14 <i>Vrijdom van de jaartax</i>	345
2.2.15 <i>Andere plichten en lasten</i>	348
2.3 1594: Reductie	349
‘Drentsche bulle’ en ‘Friesche koe’	350
NOTEN	353
BIJLAGE: Lijnen onder Noordijk	394

3 Groningen en de voorbijvaart van Emden	
<i>Hoe Groningen een voorrecht en Nederland de Eems verloor</i>	399
<i>Inleiding</i>	399
3.1 Het tol- en voorbijvaartsrecht van Emden	401
3.1.1 <i>Het begin</i>	401
3.1.2 <i>De Eems: een oude Friese handelsroute</i>	403
3.1.3 <i>Hamburg</i>	407
3.1.4 <i>Ulrich Cirksena wordt graaf in Oost-Friesland</i>	409
3.1.5 <i>Een ambitieus project</i>	411
3.1.6 <i>Het Emder stapelrecht</i>	413
3.1.7 <i>Edzard van Oost-Friesland</i>	415
3.1.8 <i>Groningen onder de hertog van Gelre</i>	417
3.2 Van 1543 tot de Rijksdag van Augsburg (1548)	418
3.2.1 <i>Groningse protesten</i>	418
3.2.2 <i>Getuigenverklaringen</i>	421
3.2.3 <i>Nieuwe klachten</i>	422
3.2.4 <i>De partijen zoeken het hogerop</i>	424
Gravin Anna's 'Polizeiordnung' van 1545 en Emden.....	425
3.2.5 <i>Koninklijk bezoek</i>	426
3.2.6 <i>Gesprekken zonder resultaat</i>	427
3.2.7 <i>De regering komt in actie</i>	429
3.2.8 <i>Escalatie</i>	431
3.2.9 <i>Verschuivende belangen</i>	432
3.2.10 <i>Groningen doet een nieuwe poging</i>	434
3.2.11 <i>Een mooi stuk</i>	435
3.3 Van de Rijksdag te Augsburg tot 1558: nog eens tien jaren touwtrekken	439
3.3.1 <i>Complicaties</i>	439
3.3.2 <i>Syndicus Herman Abbring reist voor het eerst naar het Hof</i>	440
3.3.3 <i>Een nieuwe poging tot onderhandelingen</i>	443
3.3.4 <i>Abbrings tweede dienstreis naar Brussel</i>	444
3.3.5 <i>De landvoogdes schrijft nog eens aan gravin Anna (november 1549)</i>	447
Andere zaken.....	448
3.3.6 <i>Conferentie te Appingedam</i>	448
3.3.7 <i>Er gebeurt niets</i>	454

3.3.8	<i>De proef op de som</i>	456
3.3.9	<i>Opnieuw naar Brussel</i>	461
3.3.10	<i>Oostfriezenjacht</i>	466
3.3.11	<i>Het conflict spitst zich nog verder toe</i>	468
3.3.12	<i>De Oostfriezen klagen in Brussel</i>	469
3.3.13	<i>Groningen moet toegeven</i>	471
3.4	De Eems 1558 - heden; een overzicht	477
3.4.1	<i>Tot aan de Westfaalse vrede</i>	477
	Emden in 1555	479
3.4.2	<i>Van de Westfaalse vrede tot heden</i>	482
3.5	Terugblik en besluit	485
3.5.1	<i>Groningen en de centrale regering</i>	485
3.5.2	<i>De vragen blijven</i>	486
3.5.3	<i>Wie had/heeft er gelijk?</i>	488
	<i>De voorbijvaart</i>	488
	<i>De soevereiniteit over de Eems</i>	490
NOTEN		496
BIJLAGE:	Goochelen met akten	512
4	Dansen om de bruid	
	<i>Staatse plannen om Groningen te veroveren (1587)</i>	517
4.1	<i>Verraad en Reductie</i>	517
	Groningen en Holland	521
4.2	<i>Verwarring en wanhoop</i>	522
4.3	<i>De situatie in het noorden</i>	523
4.4	<i>Een gruwelijke ervaring</i>	525
4.5	<i>Willem Lodewijk heeft een plan</i>	527
4.6	<i>Verraad en ander leed</i>	529
4.7	<i>Van Leicester moet de redding komen</i>	532
	Over trouw en politiek	535
4.8	<i>Gezantschappen</i>	536
4.9	<i>Het 'plan-Julsing'</i>	539
	Diederik Sonoy (1529-1597).....	541
4.10	<i>Een kans voor Willem Lodewijk</i>	543

4.11	<i>Plan de campagne</i>	547
4.12	<i>Wat er van de plannen terecht kwam</i>	558
4.13	<i>De gevolgen</i>	563
4.14	<i>Verraad, spin en de neus van Cleopatra</i>	568
NOTEN		571
BIJLAGE:	Het ‘plan-Julsing’	582
	<i>Transcriptie</i>	582
	<i>Vertaling</i>	587
Tot besluit		595
Gebruikte afkortingen		602
Literatuur		604
Enkele termen toegelicht		617
Index		621
Aantekening bij de kaarten en plattegronden		653
Zusammenfassung		654

VOORAF

*Voilà de achteloze vrucht van wat ik deed met veel plezier,
mijn wakker liggen in de nacht en wat me zomaar aan kwam waaien.*

A.S. Poesjkin, *Jevgeni Onegin*, inleiding

Dit boek is grotendeels te beschouwen als een nevenproduct van mijn werk in het voormalige gemeentearchief van Groningen. Bij het beschrijven van de oude stedelijke administratie ontdekte ik allerlei onvermoede verbanden tussen afzonderlijke bronnen, stuitte op thema's die nodig nader onderzocht zouden moeten worden en moest meer dan eens vaststellen dat eerdere interpretaties – waaronder ook die van mijzelf – onjuist waren. Ook kwamen vele feiten en flarden van verhalen aan het licht, die niet in een archiefinventaris of toelichting passen, maar toch te aardig zijn om als losse aantekeningen te blijven rondslingeren. Omdat ik mijn handen vrij wilde krijgen voor een groot onderzoek naar de lotgevallen van Stad en Lande in de jaren 1580-1594, besloot ik eerst mijn bureau op te ruimen en enkele vondsten die ik tijdens mijn inventarisatiewerk had gedaan, uit te werken tot teksten die gepubliceerd konden worden. Dit boek is het resultaat van dat besluit.

De verhalen over de ruzie tussen Groningen en Emden ('Groningen en de voorbijvaart van Emden') en over Willem Lodewijks plan voor een aanslag op Groningen ('Dansen om de bruid') zijn opgebouwd rond brokjes geschiedenis die vanzelf tevoorschijn kwamen bij het beschrijven en ordenen van oude documenten. Ook het stuk over het Gorecht ('Groningens eerste parel') vloeit voort uit het gewone archiefwerk. Het gaat uiteindelijk terug op de analyses

die ik lang geleden maakte van de oudste oorkonden in het stadsarchief, en op de ideeën die destijds bij me opkwamen bij het bestuderen van plattegronden van het betrokken gebied.

Omdat deze drie opstellen weinig onderlinge samenhang vertoonden, wilde ik een inleiding schrijven die als een gemeenschappelijk kader zou kunnen dienen. De bedoeling was om in kort bestek de algemene indrukken over het Groninger verleden vast te leggen, die ik heb opgedaan in de loop van de vele jaren waarin ik me beroepshalve met die geschiedenis heb bezig gehouden. Het was me echter al gauw duidelijk dat ik mijn ideeën niet geloofwaardig over het voetlicht zou kunnen brengen zonder op zijn minst aan te geven waarop ze gebaseerd zijn. Zo kwam er in plaats van de beoogde beknopte schets een lijvige studie tevoorschijn, die wel hier en daar verwijst naar de drie andere stukken, maar eigenlijk op zichzelf staat ('Groningen, een stad apart').

Mijn vrouw Susan heeft al mijn teksten gelezen voordat ik ze aan deskundigen voorlegde. Ze heeft er in het bijzonder voor gewaakt dat ik mij begrijpelijk uitdruk. Wie veel geleerd proza leest, vergeet maar al te gemakkelijk dat vakmensen een geheimtaal ontwikkelen waarmee ze ongewild zichzelf en hun domein afschermen van de rest van de wereld. Haar vraagtekens en opmerkingen hebben me gedwongen zoveel

mogelijk formuleringen te gebruiken die ook niet-historici wat zeggen. Ze heeft me bovendien geholpen bij een drietal grote en ook belangrijke klussen: het opsporen van tikfouten, het samenstellen van de index en het aanbrengen van de kruisverwijzingen. Ook onze dochter Heleen leverde een bijdrage door het bewerken van een aantal illustraties.

Henk Kampen, een van mijn collega's bij de Groninger Archieven, heeft een essentieel aandeel gehad in de totstandkoming van dit boek. Ook hij heeft een aantal afbeeldingen bewerkt, maar zijn belangrijkste bijdrage bestaat uit de vele kaarten en schetsen die hij heeft gemaakt. In het bijzonder mijn verhaal over het Gorecht zou onbegrijpelijk zijn zonder zijn kaartjes. Voor het tekenen ervan heeft hij niet alleen zijn talenten en vaardigheden ter beschikking gesteld, maar ook een zo groot aantal uren van zijn vrije tijd, dat ik me bij de gedachte daaraan erg ongemakkelijk voel. Het vergde talloze discussies en aanpassingen alvorens we voor mijn soms vage bedoelingen een 'tekenbare' vorm vonden. Zonder Henks geduld, inzet en goede smaak zou dit boek niet half zo fraai geworden zijn als het nu is.

Jelte Duister en Arjan Velvis van de afdeling Geoinformatie van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen hebben interesse getoond voor mijn interpretatie van het nu bijna verdwenen landschap rondom de oude stad Groningen. Aan hen is het te danken dat ik ook enkele uitsneden uit de moderne stadsplattegrond kon opnemen.

De archeologen Jaap Boersma en Gert Kortekaas hebben de eerste versie van het stuk over het Gorecht kritisch gelezen en van commentaar voorzien. Arend Huussen, Dick de Boer en Pim Kooij deden me vele waardevolle suggesties aan de hand en hebben prikkelende vragen gesteld. Deze noopten me in sommige gevallen tot aanvullend onderzoek, in andere

tot het schrappen van al te drieste zijsprongen, tot het herzien van een aantal frivole formuleringen en tot het verduidelijken van wat ik eerder wat in het vage had gelaten. Mijn teksten hebben hierdoor aanzienlijk aan kwaliteit gewonnen. De Boer en Kooij hebben mij erop gewezen dat ik mijn opstellen ook anders kon zien dan als de losse en terloopse bijproducten waarvoor ik ze zelf hield. Vooral aan hun opmerkingen is het te danken dat mijn boek een begin en een einde heeft en ook enige interne samenhang vertoont. Prof.dr. Y.B. Kuiper, prof.dr. J.H.A. Lokin en prof.dr. H.F.K. van Nierop hebben op verzoek van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen kennis genomen van mijn manuscript en daarover advies uitgebracht. In Aurich zorgden Willem Kuppens en, door zijn toedoen, ook Hajo en Monika van Lengen ervoor dat het Duits van mijn *Zusammenfassung* ophield vertaald Nederlands te zijn. Tijdens de laatste fase van voorbereiding heb ik ook van enkele leden van de redactiecommissie van de Groninger Historische Reeks nog goede raad gekregen. Allen, genoemd en ook ongenoemd, die op enigerlei wijze hebben bijgedragen aan het totstandkomen van dit boek, dank ik voor de tijd en aandacht die ze aan mijn producten hebben willen spenderen.

Omdat ik zoveel aan anderen te danken heb, is het niet overbodig te benadrukken dat de tekortkomingen van dit boek alleen mijzelf aan te rekenen zijn. Het gaat daarbij niet alleen om eventuele feitelijke onjuistheden, maar ook om andere punten die, afgezet tegen deze of gene standaard, als zwak of irrelevant kunnen worden aangemerkt. Sommige hangen samen met wijzigingen die ik heb aangebracht nadat mijn tekst door anderen was gecontroleerd, andere zijn het gevolg van mijn eigenwijsheid, die mij in een aantal gevallen ertoe bracht af te wijken van de adviezen die ik kreeg. Zo heb ik niet alle invallen, min

of meer lukrake verwijzingen en uitweidingen geschrapt die men in een strikt wetenschappelijk werk liever niet ziet. De reden daarvoor is dat ik, bij alle hang naar precisie, toch ook graag in de buurt wilde blijven van mijn oorspronkelijke, meer onbevangen opzet: 'mijn bureau opruimen', de lezer deelgenoot maken van de bonte wereld die ik in de Groninger archiefbronnen aantrof, iets laten proeven van de nabijheid van het verleden die ik zelf dagelijks ervoer, en aandacht vragen voor de relaties die ik zie tussen lokale incidenten en ontwikkelingen van langere adem en hoger niveau. Vooral bij dat laatste heb ik keuzes gemaakt en perspectieven gehanteerd die nauw samenhangen met mijn eigen belangstellings sfeer. Daarbij heb ik in het voorbijgaan onderwerpen aangestipt die een veel gedegener behandeling verdienen dan waartoe ik hier in staat was. Het gevolg daarvan is dat er, ondanks alle kneed- en slijpwerk dat ik mede naar aanleiding van de opmerkingen van anderen aan mijn teksten heb verricht, uiteindelijk toch nog zoveel 'achteloosheid' in dit boek is over-

gebleven, dat Alexander Poesjkins kokette, maar wel sublieme verzen boven dit voorwoord geheel en al van toepassing zijn.

Ik dank de directie van de Groninger Archieven voor de ruimte die ze Henk Kampen gaf om mij te helpen en voor de royale mogelijkheden die ze mijzelf biedt om af te maken waar ik ooit mee begonnen ben. Verder ben ik dankbaarheid verschuldigd aan de redactie van de Groninger Historische Reeks en de besturen van de Stichting Groninger Historische Publicaties en de Stichting Erven A. de Jager, die publicatie van mijn boek in de genoemde reeks mogelijk maakten. Tenslotte bedank ik de Bestuursdienst en de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken van de gemeente Groningen en het Regionaal Historisch Centrum Groninger Archieven, die door hun financiële bijdragen de nodige kleur in deze uitgave hebben gebracht.

Groningen, februari 2007

INLEIDING

Dik en dun, hoog en laag en andere tegenstellingen

Met handigheid en geduld kan men de bijzaken vinden die nodig zijn om de hoofzaak op papier te krijgen.

Vrij naar Günter Grass, *Die Blechtrommel*

'De Denker' (*Le Penseur*) is een van de bekendste scheppingen van de Franse beeldhouwer Auguste Rodin (1840-1917). De sculptuur kwam tot stand in 1880 en was bestemd voor een fronton boven de 'Hellepoort', onderdeel van een nieuw te bouwen museum voor decoratieve kunsten te Parijs.

Iedereen kent *Le Penseur* van de Franse beeldhouwer Auguste Rodin: een man die, het hoofd met de rechterhand ondersteunend, diep in gedachten verzonken op een soort blok zit. De Britse filosoof Gilbert Ryle (1900-1976) publiceerde in 1968 een studie waarin hij zich verdiepte in de vraag wat die denker eigenlijk aan het doen is. Wat wil het zeggen wanneer iemand gedachten denkt?¹

Over het denken over het denken wil ik het hier niet hebben. Ryle begint zijn overwegingen echter met enkele observaties die van belang zijn wanneer het over het interpreteren van gebeurtenissen en informatie gaat. Hij stelt ons voor te denken aan twee jongens die met hun rechteroog knipperen: een enkele kleine beweging maar. Bij de ene jongen is het een onwillekeurig trekje met het ooglid, bij de andere een knipoogje dat bedoeld is als teken van verstandhouding voor een 'medeplichtige'. Op een foto of op film is het verschil niet te zien. Toch is dat verschil fundamenteel: in het eerste geval heeft de beweging geen betekenis, in het tweede geval wel. Daarmee zijn we er echter niet. Het teken, waarvan bij de tweede jongen sprake is, kan geïmiteerd worden door iemand die helemaal geen verstandhouding met een ander wil uitdrukken, maar enkel doet alsof. Het is ook mogelijk dat iemand dit doen-alsof van te voren voor

de spiegel oefent zonder dat er een ander bij is. En dan heb je ook nog de mogelijkheid dat iemand een acteur nadoet die een personage speelt dat doet alsof hij een knipoog geeft of een vuiltje in zijn oog heeft. Enzovoorts. Het is duidelijk: zelfs zoiets simpels als een trekje met een ooglid kan op verwarrend veel manieren geïnterpreteerd worden. Toch is de eenvoudigste beschrijving ervan – Ryle noemt dit een ‘dunne beschrijving’ (*thin description*) – steeds hetzelfde. Pas wanneer we alles weten van de achtergronden en de context, hebben we kans erachter te komen hoe we dit minuscule beweginkje moeten opvatten. We hebben daarvoor een rijstebrijberg aan gegevens nodig die op zichzelf oninteressant zijn. Ryle heeft het daarom over een ‘dikke’ beschrijving’ (*thick description*), waarbij we in het achterhoofd moeten houden dat het bijvoeglijk naamwoord *thick* ook ‘dom’, ‘suffig’ of ‘saai’ betekent.²

Heel verrassend is deze observatie eigenlijk niet. Iedereen weet wel dat de werkelijkheid vaak anders is dan ze lijkt, dat je zo’n knipoog op verschillende manieren kunt opvatten en dat overal dubbele bodems verscholen kunnen zitten. Om oude stukken te kunnen beschrijven moet een archivaris soms uitvoerig onderzoek doen. Hij moet vragen beantwoorden als: ‘Wat is dit voor een document, welke letters lees ik hier en wat betekent deze tekst? Is dit een origineel of een kopie? Of is dit stuk misschien vals? Waar en door wie is het geschreven en met welk doel? Hoe komt het dat het bewaard is gebleven en dat ik het hier en nu in deze samenhang aantref?’

Wanneer het lukt om antwoord op deze vragen te geven, zijn we al een heel eind op weg naar de ‘dikke’ beschrijving van Ryle en kunnen we proberen vast te stellen welke de plaats van het betreffende stuk in het archief zou moeten zijn. Het zal overigens duidelijk zijn dat zo’n ‘dikke’ beschrijving niet te vatten is in één of een paar regels tekst. Wie van één enkele

bron alle aspecten wil analyseren en vastleggen, die eventueel relevant zouden kunnen zijn, produceert al gauw een onafzienbare berg informatie. Het is vervolgens de vraag wie hiermee iets opschiet, want van een hanteerbare ‘beschrijving’ kan in zo’n geval natuurlijk niet gesproken worden. De stelling dat radicale kritiek ten grondslag zou moeten liggen aan alle historische arbeid, is in theorie misschien wel juist, maar wat heb je daaraan wanneer er in de praktijk niet mee te werken valt? Wie in redelijke tijd resultaat wil zien van zijn naspeuringen, moet zich laten leiden door zijn eigen kennis en gevoel, afgaan op het gezag van de onderzoekers die hem zijn voorgegaan en vertrouwen op de vakkundigheid van de archivariissen die de bronnen hebben beschreven. Dat is nu zo en het is ook nooit anders geweest. Toch is het goed om ons te realiseren dat Ryle ‘eigenlijk’ gelijk heeft en dat zelfs ogenschijnlijk basale ‘gegevens’ vaak niets anders zijn dan interpretaties van interpretaties en dat ons daarom de uiterste terughoudendheid past bij het presenteren van onze historische bevindingen.

De beschrijvingen van archiefstukken waarop historici zich beroepen zijn meestal niet meer dan ‘dun’ en hun plaats in de systematiek van de archiefinventaris is ook soms enigszins arbitrair. Dat is geen gevolg van de beroerde kwaliteit van onze archivariissen. Het ligt voor een deel aan de complexiteit van de werkelijkheid waarmee we te maken hebben en voor de rest aan de haast die we hebben om resultaten te boeken. Laat ik een concreet (maar verzonnen) archiefstuk als voorbeeld nemen. Een ‘dunne’ beschrijving ervan luidt:

5343. Brief van Margaretha van Parma aan het stadsbestuur van Groningen.
14 februari 1565.
Ongedateerd afschrift. 1 stuk.

Uit een beschrijving als deze weten we niet waar het stuk over gaat, waar en wanneer het precies is geschreven (in Brussel werd de zogenaamde ‘Paasstijl’ gebruikt, zodat de brief ook wel uit 1566 in plaats van 1565 kan dateren) en waarvoor het heeft gediend. Nadere bestudering brengt aan het licht dat de landvoogdes in deze tekst verschillende punten aan de orde stelde: de functie van de hoofdmannenkamer (het college dat in Groningen zowel gewestelijke rechtbank als bestuursorgaan was), de heffing van belastingen in de Ommelanden, de verhouding tussen Groningen en Appingedam en het stapelrecht. Ze wendde zich in dit schrijven niet alleen tot burgemeesters en raad, maar ook tot de taal mannen van de gezworen meente en de bouwmeesters van de gilden. Het stuk is geen origineel, maar een kopie met een kleine letter ‘d’ in de linkerbovenhoek en een gaatje linksonder. Na veel zoekwerk blijkt dat het document in 1571 (voor de tweede keer?) gebruikt is als bijlage bij een memorandum dat een stedelijk gezantschap te Brussel heeft ingediend. De gezanten mochten, zo staat te lezen in de instructie die ze meekregen, niets zeggen over Appingedam, de hoofdmannenkamer of de belastingen in de Ommelanden. Ze hadden alleen opdracht het Groningse standpunt over het stapelrecht te verdedigen. In de lijst van bewijsstukken die het gezantschap moest meenemen, staat het document vermeld, maar in de inventaris die in de zeventiende eeuw van het stadsarchief is opgemaakt, vinden we deze kopie beschreven temidden van originele stukken die helemaal niets met het stapelrecht te maken hebben, maar alles met de verhouding tussen Stad en Ommelanden in staatkundige zin.

Wat moet de inventarisator doen in een geval als dit? Afgezien van de vraag hoever hij moet gaan met het opnemen van bijzonderheden in zijn beschrijving, is er het probleem van de plaatsing van de beschrijving in de archiefinventaris. Dat is een serieus

probleem, want zeker bij een ‘dunne’ beschrijving is de plaats in de inventaris een belangrijke indicatie voor de inhoud en functie van een stuk informatie. Toewijzing aan een rubriek suggereert samenhang met de andere daarin opgenomen stukken en zet, net zoals de beschrijving zelf, onderzoekers op een spoor. Verkeerde plaatsing maakt informatie onvindbaar. Voor het denkbeeldige archiefstuk in kwestie is een zinvolle redenering op te zetten die plaatsing in de rubriek ‘Ingekomen brieven’ rechtvaardigt. Maar andere, even zinvolle redeneringen leiden tot toewijzing aan de rubrieken ‘Verhouding met de regering te Brussel’, ‘Staatkundige inrichting van het gewest Stad en Lande’, ‘Relaties met de Ommelanden’, ‘Gezantschappen’, ‘Economie’ of ‘Stapelrecht’. Zelfs de rubriek ‘Interne organisatie’ komt in aanmerking in verband met het opmerkelijke feit, dat in dit geval ook de gezworen meente en de vertegenwoordigers van de gilden door de landvoogdes werden aangesproken.

Hoe men met een geval als deze fictieve brief omgaat, hangt af van het gezichtspunt dat men inneemt. Het stuk is een schakel in vele verschillende verhalen; de keuze voor één van de vele gezichtspunten verdoezelt de andere en blokkeert de verhalen die vanuit die andere perspectieven te vertellen zijn.

Wat over een simpele brief gezegd kan worden, gaat op voor elke gebeurtenis. Ook de beschrijving daarvan is onlosmakelijk verbonden met het gezichtspunt van waaruit men kijkt, de context van het waarnemen en de achtergrond en intenties van de waarnemer. Niet alleen *beauty is in the eyes of the beholder*, alles ontleent zijn betekenis aan waarnemende mensen in een concrete, aan tijd en plaats gebonden situatie. Wat Brusselse regeringspersonen recalcitrant en ‘onredelijk’ gedrag noemden, was voor de Groninger stadsbestuurders in de zestiende eeuw niets anders

dan het vasthouden aan de rechten die de keizer zelf had beloofd te zullen respecteren. Het verwijt van particularisme aan Groningen en andere steden in de zogenaamde ‘landprovincies’ past in die versie van het verhaal over de opstand tegen Filips II, waarin een verondersteld ‘Nederlands nationaal algemeen belang’ de norm is. Hetzelfde verwijt mist evenwel elke grond wanneer we ons verplaatsen in de situatie van die steden en hun burgers. Wat patriottisme is, hangt af van wat men als zijn vaderland ziet. De Ommelander heren vonden de stad Groningen een parasiet met imperialistische neigingen, terwijl de stadsbestuurders meenden alleen maar de rechtmatige positie van de stad, haar burgers en ingezetenen te verdedigen; de grote Ommelander hoofdelingen streefden ernaar de maatschappelijke rol te spelen waarop zij meenden recht te hebben, maar in de ogen van de Groningers kon verwezenlijking van hun ambities alleen maar uitlopen op de ondergang van de stad.

VIER STUDIES

Het proberen te begrijpen van archiefbronnen is zo ongeveer het meest basale niveau van de geschiedbeoefening. Hierboven hebben we gezien hoe moeilijk het soms is precies te vatten waar het in die oude stukken om gaat en wat ze betekenen. Een goed begrip ervan vergt kennis van vele details die met elkaar de omstandigheden vormden die heersten in de tijd waarin de bronnen zijn ontstaan. Er gaapt vaak een groot gat tussen wat we in de bronnen vinden en dat wat we van het verleden weten. Dat maakt het ook zo lastig om, als je zelf meent te hebben begrepen wat er staat, hierover met anderen te communiceren. Je moet heel veel achtergrondinformatie en toelichting geven om de toehoorder of lezer duidelijk te maken, waarom een bepaald document nu eigenlijk zo bijzonder is. Tien tegen één dat de ander al heeft afge-

haakt voordat je aan de *pointe* toe bent. Dat is extra jammer, omdat het juist de authentieke bronnen zijn die een lezer het gevoel kunnen geven direct contact te hebben met het verleden en de mensen van toen. In de vier studies die in dit boek zijn opgenomen, heb ik geprobeerd om die grote afstand tussen bron en geschiedverhaal zoveel mogelijk te overbruggen en een koppeling tot stand te brengen tussen de kleine wereld die men in een lokaal archief aantreft enerzijds en de meer herkenbare, dus grote, historische lijnen anderzijds.

Het eerste stuk, ‘Groningen, een stad apart’, behandelt enkele kernthema’s uit de Groninger stads-geschiedenis. Het verhaal gaat uit van de gedachte dat de perifere ligging van de stad Groningen ten opzichte van Utrecht, Brussel en Den Haag, de machtscentra waarmee zij die in de loop van de eeuwen te maken heeft gehad, van invloed moet zijn geweest op haar ontwikkeling. Groningen lag voor een aantal landsheren (al dan niet *in spe*) gewoon te ver weg. Ook nadat Groningen zich gedwongen had gezien hogere gezagsdragers te aanvaarden, hadden de regeringen van machtige heren als Karel V en Filips II grote moeite hun zeggenschap in Stad en Lande in praktijk te brengen. Deze omstandigheid heeft niet alleen de ontwikkeling van Groningen beïnvloed, zij heeft ook haar uitwerking gehad op de aard van de stad en op de houding en denktrant van de Groningers. Deze effecten worden in een drieluik besproken. Het eerste luik gaat over de opmerkelijke hang naar autonomie van de stad en het succes waarmee de Groningers lange tijd hun onafhankelijkheid hebben kunnen handhaven. Het centrale deel behandelt de centrale positie die de stad innam ten opzichte van haar omgeving en de dominantie die zij daarover verwierf. Een belangrijke factor hierbij was dat niet alleen de stad Groningen zelf feitelijk ‘heerloos’ was, maar

dat ook in de wijde omgeving geen enkele landsheer erin geslaagd is een deugdelijke overheidsorganisatie op te bouwen. De Groningers en hun burens moesten daarom zelf de samenwerkingsverbanden scheppen die nodig waren om de optredende problemen het hoofd te bieden. Het beruchte Groninger ‘stapelrecht’ passeert de revue, en ook de verschillende vormen worden behandeld waarin Groningers relaties met de omliggende landschappen gestalte kregen: samenwerking op basis van verbonden met de ‘klassieke’ Ommelanden en Westerlauwerse partners, overheersing ten aanzien van de ‘stadsjurisdicties’ Gorecht en Oldambt. Het derde deel tenslotte gaat over de interne organisatie van de stad Groningen. Het ontbreken van een effectief hoger gezag heeft, zo meen ik te kunnen vaststellen, ook tot gevolg gehad dat in Groningen opmerkelijk lang sprake is geweest van pre-moderne ‘communale’ structuren, die gekenmerkt werden door een grote invloed van de ingezetenen op de koers die de stadsbestuurders volgden. De verovering van Groningen door Willem Lodewijk en Maurits in 1594 maakte een eind aan de politieke betekenis van ‘het volk’ en leidde ertoe dat ook in deze stad het bestuur in handen kwam van een elitaire oligarchie.

‘Groningers eerste parel’ gaat over de vraag hoe het komt dat de stad Groningen de overheidsrechten over het Gorecht heeft verworven. Alvorens ik aan het beantwoorden van die vraag toekom, probeer ik vast te stellen hoe de grenzen van dit gebied tot stand zijn gekomen. En passant komen dan enkele lijnen (letterlijk!) voor de dag die een nieuwe kijk openen op de geschiedenis van dit gebied en op de belangen die hier in de late middeleeuwen in het geding kunnen zijn geweest. De meest opmerkelijke punten hierin zijn de hypothesen over de herinrichting van de ruimte in de directe omgeving van Groningen,

over de functie van de burchten die rond de stad hebben gelegen en over de rol die de Ommelander Friezen hebben gespeeld bij de ‘bevrijding’ van de jonge stad uit de macht van haar landsheer, de bisschop van Utrecht, en zijn vertegenwoordigers ter plaatse. De zwakte van de bisschop als wereldlijk vorst heeft ertoe geleid dat Groningen de overheidsrechten in het Gorecht in handen kon krijgen. Na een verwarrende episode waarin verschillende landsheren poogden zich van de stad meester te maken, lukte het de Groninger stadsbestuurders om van keizer Karel V de formele bevestiging te krijgen van hun zeggenschap over het Gorecht. Sindsdien voerde de stad het bestuur over dit gebied. Later, in de eerste helft van de zeventiende eeuw, zou het bezit van dit overheidsgezag haar een gunstige uitgangspositie bezorgen bij de ontsluiting en het in exploitatie nemen van de hoogveengebieden die zich aan de zuidoostelijke flank van het Gorecht uitstrekten.

‘Groningen en de voorbijvaart van Emden’ vertelt het verhaal van een langdurig conflict tussen de steden Groningen en Emden. In de loop van de vijftiende eeuw raakte Groningen meer dan voorheen betrokken bij de gebeurtenissen in het Eemsgebied. Ook groeide de reeds bestaande belangstelling van de stedelingen voor Westfalen, dat via de Eems gemakkelijk toegankelijk was. In het begin van de zestiende eeuw werden te Emden echter maatregelen ingevoerd die in Groningen beschouwd werden als onwettige handelsbelemmeringen. Het Groninger stadsbestuur kreeg de centrale regering der Habsburgse Nederlanden te Brussel zover, dat ze maatregelen nam die bedoeld waren om de Oostfriezen tot het intrekken van de gewraakte maatregelen te dwingen. Zolang er voor ‘Brussel’ ook andere motieven waren om belangstelling te hebben voor Oost-Friesland, mocht Groningen hopen dat het uiteindelijk zijn zin zou

krijgen. Politieke ontwikkelingen op veel hoger niveau leidden er evenwel toe dat de aandacht van de regering voor de kwestie in het verre noorden verslaptte. De Oostfriezen maakten handig gebruik van de veranderde situatie en wisten van de keizer een officiële bevestiging te krijgen van hun zeggenschap over de Eems. Het gevolg ervan was niet alleen dat de Groningers onderworpen bleven aan het Emders stapelrecht, maar ook dat het dispuut over de staatsgrens tussen Nederland en Duitsland nog steeds niet is geëindigd.

In 'Dansen om de bruid' tenslotte behandel ik een vrijwel onbekende episode uit de Nederlandse opstand tegen Filips II. De stad Groningen stond in de jaren 1580-1594 aan de kant van de koning en Groningerland en Drenthe dienden als uitvalsbasis voor *raids* van het koninklijke leger in Westerlauwers Friesland. Daar waren de Staatsgezinden weliswaar de baas, maar de bevolking had nog allerminst eensgezind voor de Opstand gekozen. Onder de gereformeerden die uit Groningen en de Ommelanden waren verbannen of uitgeweken, bestond weinig waardering voor de Staten-Generaal. Ook de Friese stadhouder Willem Lodewijk werd door hen gewantrouwd. Net zoals de Friese gereformeerden stelden ze hun hoop op koningin Elizabeth van Engeland en de graaf van Leicester. Willem Lodewijk wilde echter laten zien dat het hem ernst was en dat hij daadwerkelijk tegen de Spaanse koning wilde en kon optreden. In de vroege herfst van 1587 ondernam hij een poging om Groningen door middel van een list te veroveren en liet daarvoor een gedetailleerd plan opstellen. Dat de onderneming mislukte was niet te wijten aan een gebrekkige voorbereiding, maar aan de onverwacht hoge waterstand bij Niezijl, die op het beslissende moment de opmars van het Staatse leger verhinderde.

Zoals ik in het voorwoord al aangaf, is het eerste verhaal, 'Groningen, een stad apart', als laatste geschreven en is het bedoeld om verband aan te brengen tussen de thema's van de andere stukken. Door het schetsen van enkele hoofdlijnen wilde ik laten zien dat situaties en gebeurtenissen die elders in een waterstaatkundige, bestuurlijke, economische of militaire context gedetailleerd worden behandeld, ook in politieke en chronologische zin op hun plaats vallen. Deze wisseling van perspectief maakt duidelijk dat elk stukje historische informatie deel uitmaakt van vele verhalen: elk feit en elke gebeurtenis is een punt waarin verschillende verhaallijnen elkaar kruisen. Het gevolg van deze werkwijze is dat verschillende bronnen, gebeurtenissen en personen meer dan eens ten tonele worden gevoerd. Het zal duidelijk zijn: het gaat hier niet om doublures die eigenlijk vermeden hadden moeten worden, maar om een noodzakelijk gevolg van de veelheid van facetten, gezichtspunten en relaties die van belang zijn voor ons begrip van het verleden. Overigens heb ik in vele gevallen echte herhalingen kunnen voorkomen door het aanbrennen van verwijzingen over en weer.

LEIDEN EN LIJDEN

Het idee van kruisende verhaallijnen brengt een ander beeld in gedachten: dat van 'schering en inslag' die samen een weefsel³ vormen. De thema's van 'Groningen, een stad apart' zou men kunnen zien als de schering waar de andere stukken als inslag doorheen zijn gevlochten. Het blijft een gebrekkige beeldspraak, want met zijn twee dimensies mist een weefsel niet alleen de factoren diepte en tijd, maar ook alle andere die nodig zijn voor het beschrijven van de realiteit zoals we die beleven. Ons voorstellingsvermogen, gevormd als het is door onze drie-dimensionale visuele waarneming, schiet daarvoor tekort. Deson-

danks kent de grote romanliteratuur schitterende voorbeelden van schrijvers die erin zijn geslaagd een overtuigende voorstelling op te roepen van de manier waarop een samenleving en de individuen daarin zich door tijd en ruimte bewegen.

Maar hoe fraai en succesvol ook, meer dan ontoereikende benaderingen zijn ook deze literaire meesterwerken niet. Lev Nikolajevitsj Tolstoj vond het nodig een wijdloperige theoretische epiloog toe te voegen aan zijn roman *Oorlog en Vrede*. Dit majestueuze boek gaat over Napoleons poging om Rusland te veroveren, een thema van wereldhistorisch formaat. Tolstoj beschrijft echter niet alleen de handelingen en gedachten van de helden en de gebeurtenissen die bij dat niveau horen, hij schenkt evenzeer aandacht aan het handelen van ‘gewone mensen’, aan het landschap, aan de levensverhalen van personages die door de loop van de gebeurtenissen met elkaar in aanraking werden gebracht. De ogenschijnlijke overdaad aan zijlijnen en onbelangrijke details in zijn roman helpt ons om ons ‘thuis te voelen’ in de wereld die hij oproept. Juist door de vele, alledaagse, kleinigheden wordt die wereld overtuigender en ondersteunt ze de gedachten die de schrijver tot uitdrukking wil brengen.⁴

Het feit dat Lev Nikolajevitsj zijn roman aanvulde met zoveel bladzijden theorie wijst erop dat hij niet helemaal tevreden was met het product van zijn fantasie. Hij voelde blijkbaar dat zijn verbeeldingskracht en verhalende talent tekort schoten om helemaal duidelijk te maken waar het hem om ging. Men zou kunnen opmerken dat Tolstoj niet bekend staat als een groot wijsgeer, dat hij met zijn wat bozige betoog zelfs afbreuk doet aan wat hij in zijn roman met zijn machtige panorama’s en intieme *close-ups* eigenlijk al overtuigend had laten zien, en dat hij zich daarom beter bij zijn stiel had kunnen houden: het vertellen van verhalen. Toch werpt hij een gedachte op waar-

van het zinvol is om haar ook in de context van Groeningens geschiedenis aan te stippen.

Het gaat mij om zijn verzet tegen de opvatting dat de loop van de geschiedenis bepaald wordt door de bekende leidende figuren. De geschiedenis is voor Tolstoj geen maaksel van ‘grote mannen’. Voor hem is het juist omgekeerd: de grote leiders die we uit de geschiedenisboekjes kennen, zijn in hun doen en laten afhankelijk van ‘de gebeurtenissen’. Zo samengevat klinkt deze gedachte misschien overdreven en simplistisch. Ze brengt echter wel een manier van kijken in herinnering die moderne mensen dreigen te vergeten, ofschoon zij, als ik het goed zie, voor een goed begrip van het verleden onmisbaar is. Ze wijst ons op de grote dosis passiviteit, het in hoge mate ‘pathische’ karakter van het bestaan en het menselijk handelen,⁵ de onderlinge afhankelijkheid en het in elkaar grijpen van alles wat er is, hoog en laag, groot en klein, verleden en heden, regie en gebeuren, de wisselwerking van ambitie en traditie.

Lijdzaamheid is niet ‘in’. Wij leven in een tijd waarin we eraan gewend zijn dat ‘alles mogelijk is’, dat we de loop van de gebeurtenissen kunnen plannen en dat we onze omgeving naar onze wensen kunnen inrichten. Daarvoor maken wij beleid. Vaak komt daarvan, op de keper beschouwd, niet zo heel veel terecht, maar dat stimuleert ons alleen maar om nog meer beleid te maken. Wij zitten *in the driver’s seat* en deze positie bepaalt ook de manier waarop we naar het verleden kijken. Ons beeld van het verleden is druk bevolkt met handelende personages die allerlei doelen bereiken of dat juist niet doen en waarvan we dan zeggen dat ze ‘falen’. We veronderstellen ook doelgericht gedrag bij figuren van wie we eigenlijk helemaal niet weten wat ze wilden en konden. We menen hun gedachten en wensen te kunnen reconstrueren uit hun handelingen en, vooral, uit de positieve resultaten daarvan. Ik vermoed dat dit vaak te

modern gedacht is. De successen die wij vanuit onze ervaring als resultaten van doelbewust handelen interpreteren, waren soms helemaal geen nagestreefde doeleinden, maar ‘gebeurden’ min of meer bij toeval of, zoals de tijdgenoten meestal zeiden, ‘door het ingrijpen van God zelf’. We vergeten dan ook, dat er heel veel soortgelijk handelen is geweest dat zonder effect gebleven is en zich daarom aan onze waarneming of belangstelling onttrekt. In de wereld die ik in de bronnen aantref, geldt voor beide soorten handelingen, de succesvolle en de niet-succesvolle, dat ik de mensen meer zie reageren op gebeurtenissen, dan dat ze plannen maken voor de toekomst. Ze werden meer voortgeduwd door de gebeurtenissen dan voortgetrokken door wenkende perspectieven.

RUGGELINGS VOORUIT

Zoals gezegd valt het ons niet gemakkelijk dit te zien. Vër vooruit kijken en doelgericht ingrijpen zijn voor ons doodnormaal en noodzakelijk. Overheden voeren een economische politiek en, zo zou men kunnen denken, dat is altijd zo geweest. Dat is niet juist. Alleen al het bestaan van een begrip als ‘economisch beleid’ is afhankelijk van condities die niet altijd hebben bestaan. Het veronderstelt niet alleen het technisch vermogen tot ingrijpen, een algemeen verbreid geloof in de veranderbaarheid van de wereld en een op de toekomst gerichte blik, maar ook het voorhanden zijn van technieken en methoden om kansen behoorlijk af te wegen en de verwachte effecten van alternatieven in te schatten.

Wie in de archieven van de stad Groningen uit de zestiende eeuw en ook nog wel uit latere tijd op zoek gaat naar indicaties voor een toekomstgerichte manier van denken, zal er verrassend weinig vinden. Dit moet samenhangen met de grondhouding vanwaaruit de stedelijke overheid in die tijd zichzelf en haar

eigen handelen zag. De eerste taak van het stadsbestuur was de bescherming en verdediging van de samenleving aan het hoofd waarvan het zich geplaatst wist. Zijn beleid was niet gericht op het veranderen van de wereld, het wilde haar in de eerste plaats houden zoals ze was. Daaraan hadden de heren doorgaans hun handen vol, want zowel binnen als buiten de stadsmuren deden zich allerlei ontwikkelingen voor waarvan men maar moest afwachten of ze op den duur gunstig zouden uitpakken. Bestuurders moesten voortdurend alert zijn op nieuwe bedreigingen voor hun eigen positie en die van hun onderzaten.

De wezenlijk conservatieve aard van de samenlevingen in het verleden, waarin het handhaven van het oude vertrouwde nood- en hoofdzaak was, komt fraai tot uiting in de taal. Ik denk aan uitdrukkingen als het Latijnse *res novas agere* (‘nieuwe dingen doen’) en, in het Middelnederlands, aan de specifieke betekenis van woorden als *nije vonden* en ‘nieuwigheden’. In de antieke wereld was ‘nieuwe dingen doen’ een eufemisme voor ‘revolutie plegen’, ‘nije vonden’ zijn smerige of arglistige streken en ‘nieuwigheden’ zijn veranderingen in de bestaande situatie die alleen al op grond van hun nieuwigheid afgewezen moeten worden. Onze voorouders waren van nature achterdochtig ten aanzien van alles wat nieuw en ongewoon was. Ze beoordeelden alles met de maatlat van het verleden: het voorbeeld van de ‘vereerde voorouderen’ was de richtsnoer voor hun handelen.⁶ Men vocht zich nog liever dood om het oude te behouden, dan dat men zich in een ongewis avontuur stortte. Ook een ‘modern’ denkend man als de zeventiende-eeuwse stadssyndicus dr. Bernhard Alting is uitgesproken conservatief en citeert niet voor niets in zijn bekende *Pilaren en Peerlen* tot tweemaal toe de uitspraak van Claudianus, dat het beter is te hebben bewaard wat men gevonden heeft, dan op zoek te zijn geweest naar iets nieuws.⁷

Hiermee wil niet gezegd zijn dat onze voorouders alleen maar met de rug naar de toekomst stonden, helemaal niet vooruit keken en nooit iets veranderden om een begeerd doel te bereiken. Het gaat mij alleen om de prioriteiten die ze stelden, de modaliteit en de schaal van hun denken en handelen. Anders dan vandaag, nu het nieuwe de norm en verandering noodzakelijk is, het bestaande node wordt geduld en het oude veronachtzaamd, stonden vroeger behoud en continuïteit steeds op de eerste plaats en kwam verandering op de tweede. Zelfs wat ons voorkomt als veranderingsgezindheid of revolutionair gedrag, werd door de tijdgenoten eerder in termen van behoud gezien. Ongeacht hun verschillende achtergrond zien we dit bij een drietal hervormingsgezinden uit de zestiende-zeventiende eeuw: de Groninger stadssecretaris Johan Julsing, de Ommelander boer Abel Eppens en de Westfaalse jurist Johan Althusius.⁸ Voor hen is de kerkhervorming of de opstand tegen de koning van Spanje geen verandering of revolutie, maar een herontdekken van de Waarheid die uit het zicht was geraakt, en een noodzakelijk herstel van de oude orde. Die oude orde was de norm waarvan de wereld in de praktijk was afgeweken, met het gevolg dat de hele samenleving was ontspoord en Gods toorn opgewekt.

Deze manier van denken is ons vreemd. Wij beschikken over gereedschappen en machines die grootschalige ingrepen mogelijk maken en ons dienovereenkomstig 'groot' doen denken. Omdat onze voorouders die niet hadden was hun reikwijdte en perspectief onvergelijklijk veel beperkter dan wat ons vertrouwd is.

Temidden van zoveel passiviteit en kleinschaligheid lijkt het plan dat Willem Lodewijk in 1587 maakte om Groningen te overmeesteren een opmerkelijke uitzondering.⁹ Maar dit is niet meer dan schijn. Wil-

lem Lodewijks opzet was van operationele aard, hetgeen wil zeggen dat zijn plan was opgesteld voor een onderneming die in tijd en plaats begrensd was. De opstellers ervan meenden de situatie te kunnen overzien en alles in de hand te hebben wat voor het welslagen van de plannen nodig was. Men kan bewondering hebben voor de zorgvuldigheid waarmee deze onderneming werd georganiseerd, maar iets bijzonders was ze niet. De schaal ervan paste probleemloos in de mogelijkheden waarover de zestiende-eeuwers beschikten. Opmerkelijker dan dit tactische plan was Willem Lodewijks strategie, die voorzag in een stapsgewijze insluiting van de stad Groningen en die hij vanaf 1587 tot 1594 consequent heeft gevolgd. Dat we juist hier, in een militaire context, dit voortekenen van 'moderne' planning zien, hoeft overigens ook geen verwondering te wekken. Oorlogen nopen tot het mobiliseren van alle beschikbare hulpbronnen en het concentreren van alle aandacht en inspanningen op beperkte doelstellingen. Nog altijd schiept de oorlog een situatie die vernieuwing begunstigt, niet alleen op technologisch gebied, maar ook in organisatorisch en *managerial* opzicht.

NIVEAUS

Het is een platitute om te zeggen dat Groningen en de Groningers steeds hebben gehandeld in een tastende dialoog met hun omgeving, dat ze daarbij gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheden die de situatie van het moment hun bood en dat via een soort natuurlijk selectieproces succesvol gedrag werd bevestigd en gestimuleerd. Daar is niets Gronings aan, want het kan van alle levende organismen worden gezegd, waaronder ook mensen en Groningers. Toch is het niet verkeerd om ook in het geval van de stad Groningen en haar omgeving de aandacht te vestigen op het 'biologische' karakter van deze inter-

acties. Van bovenaf bekeken heeft het geheel wel wat weg van een ecologisch systeem. Hoe hoger men het niveau van beschrijving kiest, hoe minder de mensen zelf, hun plannen en initiatieven er toe doen: het is het systeem dat leeft en zichzelf in stand houdt. Pas wanneer we enkele niveaus afdalen, komen we weer uit bij individuen die bewust ingrijpen in hun omgeving en ook hun verantwoordelijkheid onderkennen.

Er is eigenlijk geen verschil in de manier waarop mensen met hun natuurlijke en politieke milieu omgaan: ze moeten zich aanpassen aan de veranderende omstandigheden, maar de handelingen die ze daartoe verrichten roepen zelf ook weer onvoorziene gevolgen op. Vaak zien we in de menselijke activiteit niet veel meer dan pogingen om onheil af te wenden of om van de nood een deugd te maken. Exploitatie van veen leidt tot bodemdaling en wateroverlast, de aanleg van dijken ('zijdwendes' of 'zuidwendingen') moet overstromingen voorkomen, maar schept ook de mogelijkheid om tot dusver onbegaanbaar broekland te ontwateren, waarbij de dijken als toegangswegen dienen. Wateroverlast kan ook worden bestreden door bestaande waterlopen te kanaliseren of om te leggen. Ook nu weer treden gevolgen op waarvan we niet weten of men ze heeft beoogd of voorzien: nieuw land komt beschikbaar voor agrarisch gebruik en er ontstaan watergangen die als scheepvaartverbinding kunnen dienen (Drentse A/Reitdiep, Schuientdiep). Wanneer deze ingrepen elders opnieuw tot wateroverlast leiden, worden nieuwe kanalen gegraven of sluizen gebouwd die op hun beurt ook weer bedoeld of onbedoeld bevorderlijk zijn voor het handelsverkeer (Damsterdiep). Vervolgens leidt dit weer tot uitbreiding van de stapelprenties, confrontaties met rivalen en allerlei politieke ontwikkelingen. Elk stapje creëerde een nieuwe situatie met nieuwe problemen en mogelijkheden die tot handelen dwongen

of uitnodigden. Terugkijkend zien we verbanden die er voor de tijdgenoten niet waren en komen we in de verleiding *design* te vermoeden waar het niet heeft kunnen bestaan.¹⁰

In de 'dialoog' met externe machtsfactoren zien we hetzelfde. Wanneer de onafhankelijke positie van de stad werd bedreigd – de meeste Groningers, van sledemenner of schuitenschuiver tot raadsheer of burgemeester, waren er rotsvast van overtuigd dat hun voortbestaan en welvaart afhingen van de autonomie van hun stad – kon men kiezen voor de confrontatie of voor een poging het beste te maken van de nieuwe situatie, waarbij desnoods ook nog wat concessies konden worden gedaan. De eerste optie werd zoveel mogelijk vermeden – tenzij men zich sterk genoeg voelde –, de tweede was de regel. Elke keuze die werd gedaan veroorzaakte een cascade van nieuwe situaties en keuzemomenten, waarin we steeds dezelfde richtinggevendende factor zien: het naar overleven strevende belang van de stedelijke gemeenschap die Groningen heette. Waar geen ordenende macht van hogere rang was, moesten stedelingen en plattelanders zelf de gevaren bestrijden die hun belangen bedreigden. De verbonden tussen de stad en de Ommelander landschappen waren dan ook niet zozeer pogingen om een gezamenlijke toekomst in de steigers te zetten, als wel uitdrukking van de aan den lijve ondervonden behoefte zich te verdedigen tegen allerlei vormen van ontwrichting.

De vier studies in dit boek gaan over geschiedenis op wat men soms 'microniveau' noemt, maar wat misschien beter 'nano-' of zelfs 'pico-niveau' zou kunnen heten.¹¹ Wellicht zullen sommigen van oordeel zijn dat hier sprake is van geen enkel niveau. Het gaat hooguit om rimpelingen in het oppervlak van de stroom van gebeurtenissen, om onopvallende en ogenschijnlijk weinig belangrijke details: het verloop

van een oproer in 1457 ('Groningen, een stad apart'), dijken, waterloopjes en andere landschapselementen die allang zijn opgeofferd aan groei en vooruitgang of op dit moment worden uitgewist ('Groningens eerste parel'), stapjes in een juridische strijd die is verloren ('Groningen en de voorbijvaart van Emden') en de planning van een militaire operatie die op een mislukking is uitgelopen ('Dansen om de bruid'). Het lijkt allemaal futiel of van een ontmoedigende vergeefsheid. De geschiedenis bestaat echter niet uit louter grootse ondernemingen, successen en glorie. Juist in de machteloosheid van mensen in hun confrontatie met grotere machten – de natuur, machtige burens, de grote politiek, 'de loop van de dingen' – treedt aan het licht waarom het hun eigenlijk ging, wat ze belangrijk vonden om voor te vechten en waar de grenzen lagen van hun mogelijkheden.

NOTEN

- 1 Het artikel van Gilbert Ryle, 'The thinking of thoughts. What is 'Le penseur' doing?', is voor het eerst in 1968 gepubliceerd in de serie *University Lectures* van de universiteit van Saskatchewan. Het is later als hoofdstuk 37 opgenomen in: Gilbert Ryle, *Collected papers*. 2 dln. (Londen 1971).
- 2 Ook de antropoloog Clifford Geertz knoopte in het eerste hoofdstuk van zijn boek over de interpretatie van culturen aan bij het hier bedoelde artikel van Ryle (Clifford Geertz, *The interpretation of cultures* (New York 1973) 9).
- 3 Het woord 'tekst' is niet bij toeval afgeleid van het Latijnse woord *textus*, dat 'weefsel' of 'structuur' betekent.
- 4 Zie ook de beschouwing over *le quotidien* in Roland Barthes, *Le plaisir du texte* (Parijs 1973).
- 5 Het oeuvre van de zeer Brabantse denker Cornelis Verhoeven (1928-2001) is doortrokken van deze gedachte. Zie voor een karakteristieke beschouwing in deze geest zijn essay 'De toekomst als norm', in: Cornelis Verhoeven, *Omzien naar het heden* (Utrecht 1968) 39-66.
- 6 De positieve waardering van het nieuwe heeft niet alleen te maken met de ontwikkeling van wetenschap en techniek en met de vooruitgangsgedachte, die daar weer het gevolg van is. Zij past ook bij de notie van de democratie die zich na de Franse Revolutie over Europa verbreidde. In tegenstelling tot de aristocratie heeft het volk – althans vóór de opkomst van het negentiende-eeuwse nationalisme, dat in hoge mate romantisch en artificieel was – geen geschiedenis en ook geen historische belangen die verdedigd moeten worden. Een man als Alexis de Tocqueville, de Franse graaf die in het begin van de negentiende eeuw in Amerika ging kijken hoe het democratische voorland van Europa eruit zag, wijst in zijn *De la démocratie en Amérique* meer dan eens op de samenhang tussen democratie en veranderingsgezindheid.
- 7 Zie Bernhard Alting, *De Pilaren ende Peerlen van Groningen* (Groningen 1648) dedicatie en 12. Het betreffende vers is afkomstig uit Claudianus' lofreden over het consulaat van Stilicho, boek 2 verzen 326-327, en luidt in het origineel: *Plus est servasse repertum quam quaesisse novum*. Zie over Bernhard Alting ook (onder meer) pp. 103, 156 evv. en 163. Het spreekt voor zich dat het conservatisme dat ik hier op het oog heb, niets te maken heeft met een politieke keuze. De neiging tot behoud kwam voort uit existentiële noodzaak.
- 8 Zie Jan van den Broek, ed. en vert., *Het geheime dagboek van Johan Julsing*, Groninger Bronnenreeks 2 (Assen 2006) en hieronder, hoofdstuk 4.9 *Het 'plan-julsing'*, J.A. Feith en H. Brugmans, eds., *De kroniek van Abel Eppens tho Equart*, twee dln. (Amsterdam 1911) en E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: Over de moderniteit van de Nederlandse opstand', in: *Geschiedenis is als een olifant* (Amsterdam 2005) 112-130, hier 123; oorspronkelijk verschenen in: L. Brummel e.a., *Opstellen door vrienden en collega's aangeboden aan dr. F.K.H. Kossmann t.g.v. zijn 65e verjaardag en zijn afscheid als bibliothecaris der gemeente Rotterdam* (Den Haag 1958) 79-98. In het vervolg wordt naar de kroniek van Abel Eppens verwezen met de letters AE.
- 9 Zie 'Dansen om de bruid', hieronder, pp. 517 evv.
- 10 Op dit niveau van beschrijving is er geen verschil met het proces van natuurlijke selectie. 'Iets wat achteraf vooruitgang lijkt in de richting van een vèr verwijderd doel, is altijd een incidenteel gevolg van vele generaties van kortetermijn-selectie' (Richard Dawkins, *The blind watchmaker* (New York 1986) 50).

- 11 Het spreken over niveaus kan danig verwarrend zijn. Zo heeft Geoffrey Parker het, schrijvend over het handelen van de hertog van Parma, over het 'micro-niveau' (Geoffrey Parker, *The army of Flanders and the Spanish road 1567-1659* (Cambridge 1972, nieuwe editie 2004) 90). Hij kan dat doen omdat hij in de bewuste context zijn focus gericht heeft op het beleid van de koninklijke regering in Spanje. In dat verband is het doen en laten van de gouverneur-generaal in Brussel niet meer dan 'micro-management'. Voor wie zich, zoals schrijver dezes, op een veel lager niveau bevindt, opereert de hertog van Parma op duizelingwekkende hoogte. Toch is de hele verticale ruimte tussen de hertog van Parma en het stadsbestuur van Groningen gevuld met geschiedenis, met spontane gebeurtenissen en het zinvol handelen van mensen. Meer nog: het is op deze lage niveaus dat de zwakte van 's konings beleid aan het licht kwam en waar het mislukte.